

**ДОЛЯ ЗАПОРОЖЦІВ ТА ЇХНІХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ 1775 Р.
У ВИСВІТЛЕННІ ШАРЛЯ МАССОНА (1799)**

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з перебігом подій в Україні у другій половині XVIII ст., проаналізовано причини цікавості французьких сучасників до Запорозької Січі та запорожців. Здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці Шарля-Франсуа-Філібера Массона «Секретні записки про Росію» (1799).

Ключові слова: французька історіографія, козацтво, Україна XVIII ст., Франція, Шарль-Франсуа-Філібер Массон.

У другій половині XVIII ст. землі України опинилися в епіцентрі геополітичних трансформацій, що позначилися важливими змінами на політичній мапі Європи, пов'язаними із зростанням могутності Російської імперії та подальшим розгортанням її територіальної експансії. Ці процеси характеризувалися зникненням на континенті таких впливових держав як Кримське ханство та Річ Посполита, а також суттєвим послабленням такого ключового гравця великої європейської політики як Османська імперія. Ліквідація царатом Вольностей війська Запорозького відкрила шлях до активізації імперської політики на півдні й прискореної колонізації новоприєднаних земель.

Уважно відстежуючи політичні та економічні зміни на сході Європи, французький уряд був зацікавлений у якнайточнішій і якнайдетальнішій інформації про перебіг подій у регіоні Північного Причорномор'я. Оперативну інформацію стосовно перетворень постачали французькі дипломати, військовики, комерсанти, місіонери, діяльність яких на землях півдня теперішньої України значно активізувалася в зазначений період. Багато зі свідчень цих сучасників майже одразу публікувалися у Франції та сусідніх з нею країнах. Твори цих авторів являють собою надзвичайно цінний комплекс джерел з історії Південної України другої половини XVIII ст. До аналізу цього творчого доробку французьких сучасників зверталися такі дослідники як Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко [10], Саул Якович Боровой [4], Анатолій Васильович Бойко [3], Ігор Вікторович Сапожников [11], Світлана Серафимівна Андреева [1; 2], Олена Вікторівна Полевщикова [7; 8; 9] та ін.

На жаль, поза увагою вітчизняних істориків залишився цікавий і змістовний твір, який частково був присвячений висвітленню політичних і соціально-економічних трансформацій, що відбулися на землях колишньої «країни козаків» (як називали тоді Україну західні автори). Йдеться про «Секретні записки про Росію» Шарля-Франсуа-Філібера Массона (1762-1807), опубліковані в Парижі у 1800 р. [13; 14; 15].

Хоча автор книги спочатку намагався зберігати інкогніто, його ім'я майже відразу стало відомим. Протягом десяти років цей француз прожив у Росії, що дозволило йому добре ознайомитися з традиціями, культурою та побутом імперії. Приїхавши до Петербурга в 1786 р., де служив його старший брат, Массон був прийнятий на викладацьку роботу до Артилерійського та інженерного кадетського корпусу, встановив там дружні взаємини з дещо молодшим від себе ровесником Олексієм Андрійовичем Аракчеєвим (1769-1834). З 1789 р. Массон був секретарем Миколи Івановича Салтикова (1736-1816) та гувернером його дітей. В 1795 р. він був призначений особистим секретарем великого князя Олександра Павловича. Проте вже через рік після цього, зі смертю Катерини II та сходженням на трон Павла I, він разом з братом зазнав немилості від нового царя, внаслідок обидва повинні були назавжди залишити Росію [5]. Незабаром у французькій столиці були видані його «Секретні записки про Росію», які одразу здобули шалений успіх й кілька разів перевидавалися, зокрема, й у перекладах іншими мовами.

Від багатьох інших французьких авторів, що писали в той час про імперію Романових, Массона вигідно вирізняло те, що він особисто був знайомий з країною та багатьма особами, про яких писав. Так, він згадує, між іншим, про близьке знайомство з братами Розумовськими, синами колишнього гетьмана України. Повідомляючи про свої бесіди з Олексієм Кириловичем, Массон зауважує, що той не цурався свого козацького коріння й мав «у своїй кімнаті портрет батька в українському костюмі, котрий йому подобалося показувати» [15, р. 111]. Безумовно, Розумовські були одними з інформаторів французького автора стосовно України, проте коло його спілкування з представниками колишньої «козацької країни» не обмежувалися лише гетьманичами. Він відмічає також своє знайомство з представниками козацької еліти, з якої дехто, як занотовує Массон, отримав гарну освіту й «говорив французькою і навіть німецькою» [15, р. 121-122].

Розповідаючи про російські справи, автор «Секретних записок» часто торкається й подій, пов'язаних з теренами сучасної України, на яких сам Массон мав змогу побувати, спостерігаючи за життям, побутом, звичаями та культурою місцевого населення. Пишучи про українських козаків, він дещо хвалькувато зазначає, що його свідчення належать «людині, яка воювала разом з ними, оглянула їхню країну та вивчила їхні звичаї й історію» [15, р. 103]. Як випливає з цих слів, Массон особисто відвідав театр бойових дій російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Багато уваги автор приділяє аналізу поточної російської політики в Україні. Говорячи про заснування Потьомкіним нових південних міст, Массон називає їх «дуже гарними клітками, але позбавленими ще будь-яких пташок. А ті, яких намагаються туди притягнути, скоріше там загинуть від розчарувань, якщо не зможуть звідти улетіти. Російський уряд – це пригнічувач і завойовник. Росіянин – воїтель і руйнівник. З тих пір, як Таврида була завойована, вона перетворилася на пустелю» [13, р. 105]. Така

похмура картина повністю дисонувала з захопленими відгуками очевидців гучної подорожі 1787 р. до Криму.

Даючи зневажливу оцінку творчому потенціалу імперії, Массон згадує іронічні слова Йосифа II, який разом з Катериною II заклад камінь у фундамент Катеринослава: «Я закінчив велику справу в один день з імператрицею Росії, вона заклала перший камінь міста, а я останній» [13, р. 105]. Немов би підтверджуючи виголошену тезу конкретними фактами, Массон згадує про скасування багатьох новацій імператриці її наступником, в тому числі й знищення навіть пам'яті про неї у назві міста, заснованого на її честь [13, р. 218].

Проте найбільший інтерес у вивченні українознавчого аспекту твору являє собою окрема глава «Секретних записок», присвячена козацтву. Український переклад кількох уривків з неї був свого часу опублікований В. Січинським у його відомій праці «Чужинці про Україну» [12, с. 175-177].

Хоча, пишучи про козацтво в цілому, автор «Секретних записок» не виділяє окремо регіональні козацькі війська Росії, головну увагу він, звичайно, звертає насамперед на українських козаків, як найбільш відомих у Європі. Запорожців, вслід за Вольтером, Массон порівнює з амазонками навпаки [14, р. 145-146; 16, р. 42-43]. Можливо, саме негативізмом по відношенню до росіян пояснюються значні авторські симпатії до цих волелюбних і досвідчених степових воїнів, які впродовж століть були надійними захисниками своєї рідної землі. В той же час Массон не ідеалізує козаків, вважаючи їх здебільшого дикунами, варварами, грабіжниками, що несуть чужим народам тільки смерть і руйнування. Мабуть, саме тому козацькі формування він часто називає племенами, а наявність поміж козаками освічених людей розглядає як річ дивовижну й унікальну.

Автор відзначає, що військова могутність і чисельність козацтва зростала протягом кількох століть. Це дозволило йому в XVII ст. утворити майже самостійну державу республіканського типу, яка на певних умовах із збереженням своєї автономії визнала владу московських царів. Останнім уламком цього доволі потужного напівдержавного утворення стала Запорозька Січ, ліквідована в 1775 р. [15, р. 106]. Массон коротко подає характеристику козацьких звичаїв і порядків, озброєння, влаштування побуту на Запоріжжі.

Порівнюючи козаків, яких Массон розглядає як своєрідну націю, з росіянами, він зазначає абсолютну навіть зовнішню відмінність між ними: «Козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію та зіпсовану мову... Козаки здебільшого більш вродливі, більш високі, більш спритні, більш винахідливі й особливо більш хоробрі від росіян; менше звиклі до рабства, й набагато волелюбніші» [15, р. 106-107]. Така теза цікава тим, що відрізняється від офіційної російської позиції, яка почала вже відбиватися й у французькій науковій літературі, про тотожність всіх малоросіян, зокрема, й козаків, з великоросіянами.

Массон співчутливо ставиться до втрати Україною державної автономії й вважає Мазепу останнім видатним українським гетьманом, якому не пощастило вивільнити свій народ від російського рабства [15, р. 108-111]. Всі наступні керманічі України, по суті, мали декоративну владу й призначалися з Петербурга.

Відзначаючи активну роль Г. Потьомкіна, який останнім отримав титул козацького гетьмана, в ліквідації Січі, Массон зауважує, що князь був значною мірою протектором козаків і навіть часто захищав їх від свавілля російського офіцерства, зокрема, він намагався прирівняти козацькі старшинські чини до відповідних військових звань в російській армії [15, р. 113]. Смерть Потьомкіна, як пише Массон, позбавила українських козаків цього останнього захисника. Після завершення війни з турками Катерина II, «цариця-філософ», почала масове переселення запорожців всупереч їхньому бажанню на Кубань і в Крим, де в малоприсаєднаних і незручних для проживання умовах козаки мали стати живим бар'єром проти розлючених горців і кочовиків [15, р. 115-120]. Козацькі землі та їх населення стали здобиччю російських генералів. Особливо поміж них Массон відзначає Осипа Івановича Хорвата, катеринославського намісника в 1795-1796 рр., наближеного до останнього фаворита цариці Зубова [15, 116-118].

Аналізуючи теперішній стан козацтва та політику щодо нього російського уряду, автор підсумовує: «Після постійних прелюдій і спроб розчинити козацьку націю в російському народі, закінчили тим, що поділили їхню країну на шматки й включили їх до сусідніх провінцій, переважно у складі просторої Катеринославської губернії. Це самовільне роздроблення завдало останнього удару по незалежності козаків, які змушені були з тих пір асимілюватися з російськими рабами та припинити утворювати окреме національне тіло. Посягнувши одного разу на права народів, деспотизм не зміг більше зупинитися. Найменша пауза його паралізує. Він змушений йти таким чином, щоб міцно триматися на ногах. Так буде доти, доки або він не впаде до безодні й не розіб'ється, або не зламається під вагою обставин, які сам же на себе й звалив... Козацька нація перебуває зараз у стані кризи; вона хвилюється і борсається під ногою колоса, який її розчавлює» [15, р. 114]. Сприймавши революційні ідеї, Массон нещадно таврує ганьбою російський царизм, який зазіхає на права інших народів. Автор виголошує сподівання на швидке руйнування цього деспотичного ладу.

Зважаючи на популярність праці Массона, його оригінальний козакознавчий нарис також здобув широку відомість, доповнивши французьку історіографію новими фактами про Україну та її населення в нових умовах, після остаточної втрати автономних засад й уніфікації її земель з рештою провінцій Росії. Дослідник мав унікальну змогу на власні очі побачити з натури життя, побут, звички та військові навички останніх реліктів запорозького козацтва, що відходило в небуття. Повідомлення та думки Массона цікаві тим, що не повторюють свідчення інших авторів, а є повністю оригінальним продуктом. Массон не виокремлює українців з

загальною сукупності «козацької нації». Він розглядає їх, подібно до решти козацького загалу, як своєрідних дикунів і варварів на околиці Європи, самобутній лад яких поступово нищиться Російською імперією. В той же час саме цей руйнівний і невпинний наступ російського деспотизму й зумовлює певну авторську симпатію до козаків, як носіїв свобод і вольностей первісної демократії, що поступово занепадає під тиском тиранії. Сприйняття козаків саме у трактуванні Массона отримало велике поширення у французькому суспільстві наполеонівської доби, зважаючи на постійні війни з Росією, в ході яких Франція особисто отримала змогу познайомитися з козацькими загонами.

Бібліографічні посилання:

1. *Андреева С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Вип. 7. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2003. – С.7-34.
2. *Андреева С.С.* Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 18. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С.17-24.
3. *Бойко А.В.* Французька історіографія XVIII століття у дослідженнях з історії запорізького козацтва // Проблемы историографии и источниковедения Запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С.19-23.
4. *Боровой С.Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. // Французский ежегодник за 1961 год. – М., 1962. – С.496-506.
5. *Воцинская Н.Ю.* «Воспитание львов»: Шарль Массон – гувернер // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А.В. Чудинова и В.С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С.294-314.
6. *Массон Ш.* Секретные записки о России. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 208 с.
7. *Полевицкова Е.В.* Неизвестное и известное о маркизе де Капельно // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2005. – Кн. 23. – С.15-26.
8. *Полевицкова Е.В.* Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованная записка графа Ланжерона // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2007. – № 29. – С.6-11.
9. *Полевицкова Е.В.* Французы в учебных заведениях Одессы. 1803-1822 гг. // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. / Под ред. А.В. Чудинова и В.С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С.110-126.
10. *Полонська-Василенко Н.Д.* До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С.28-44.
11. *Сапожников І.В.* Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля // Електронний ресурс: http://www.cossackdom.com/articles/s/sapozhnikov_pesonel.htm 28/04/2012.
12. *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
13. *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant

un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le mariage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personnages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Chez Ch. Pougens, an VIII, 1800. – T. 1. – 360 p.

14. *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le mariage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personnages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple / Ch.-F.-Ph. Masson. – P.: Chez Ch. Pougens, an VIII, 1800. – T. 2. – 360 p.

15. *Masson Ch.-F.-Ph.* Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le mariage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personnages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple / Ch.-F.-Ph. Masson. – Amsterdam-P.: Chez Bertrandet, 1802. – T. 3. – XVI+444 p.

16. *Voltaire.* Oeuvres completes. – T. 24. – Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand / Voltaire. – Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.

Додаток

Уривок з «Секретних записок про Росію» Шарля Массона (оскільки цей уривок є досить великим, на початку деяких абзаців позначено початки відповідних сторінок оригінального тексту)

Р.114. – Після постійних прелюдій і спроб розчинити козацьку націю в російському народі, закінчили тим, що поділили їхню країну на шматки й включили їх до сусідніх провінцій, переважно у складі просторої Катеринославської губернії. Це самовільне роздроблення завдало останнього удару по незалежності козаків, які змушені були з тих пір асимілюватися з російськими рабами та припинити утворювати окреме національне тіло. Посягнувши одного разу на права народів, деспотизм не зміг більше зупинитися. Найменша пауза його паралізує. Він змушений йти таким чином, щоб міцно триматися на ногах. Так буде доти, доки або він не впаде до безодні й не розіб'ється, або не зламається під вагою обставин, які сам же на себе й звалив. Пригнічення породжує невдоволення, яке рано чи пізно виліється в опір або повстання. Козацька нація перебуває зараз у стані кризи; вона хвилюється і борсається під ногою колоса, який її розчавлює і якого вона тільки ще більше розлютила // Р.115. – своїми безсилями намаганнями. Саме вона народила Єрмаків та Пугачових, які ледь не зруйнували імперію, і саме в її надрах, завжди непокірних і бурхливих, утворюються час від часу громади бунтівників. Її молодих воїнів, яких бояться, постійно призивають на військову службу й розпоршують вздовж всього кордону. Переважна

частина з них вже ніколи не повертається до своєї країни, котра залишається таким чином здобиччю пригноблювачів. Російський уряд є завжди стривоженим і підозрілим, оскільки, будучи гнобителем, він не в змозі зупинитися у своїх обмеженнях проти нації, нарікання з боку якої весь час множаться. Не вдовольнившись забиранням з неї її воїнів і розчленуванням її території, яку включено до складу давніх російських провінцій, він почав розшматовувати саму націю. Багато племен забрано силою та переведено до нездорових берегів Криму або на безплідні рівнини Кубані, щоб заселити ці безлюдні пустелі, // Р.116. – які московські війська тут залишили. Ці колонії загинули через хвороби та зубожіння, через зброю кавказьких горців і через втечі. Дон позбавлено його корінних мешканців, а на Кубані, так само, як і в Криму, не залишилося нічого, крім могил. Даремно ці люди відправляли депутатів до Катерини, прохаючи не відривати цілий народ від своєї батьківщини. Деяких з їхніх ватажків було перетягнуто на свій бік, наказано військам виступати проти племен, які проявляли хоч якийсь опір, і забрано, немов би стада, тих нещасних, які так трималися за свої домашні вогнища й обожнювали рідну землю. Це відбулося так.

Після смерті Потьомкіна, останнього захисника козаків, величезна Катеринославська губернія, до якої була включена велика частина їхньої країни, була віддана в уділ фавориту Зубову. Генерал Хорват, його родич¹, був призначений її управителем і переїхав до Катеринослава. Цей Хорват, котрий був сином чоловіка, що помер у кайданах через свої // Р.117. – злочини, був скупий, мерзотний, деспотичний, безжальний. Це був, одним словом, справжній сатрап. Інші родичі, інші креатури Зубова також отримали свої наділи. Їм було дано широкі земельні ділянки поблизу з козаками. В 1792 р., коли росіяни разом з тарговицькими зрадниками накинулися на нещасну Польщу, генерали отримали наказ забирати всі селянські родини, які зможуть захопити, та відправляти їх до пустельних земель Катеринослава й Очакова. За скромним підрахунком генерала В***, кількість цих сімей, забраних з Волині та Поділля, доходить до 20 000. Переміщення цих нещасних жертв являло собою жахливе видовище. То це були юрби дітей, батьки яких втекли чи були вбиті, то – батьки й матері, діти яких загинули в пожежах, загубилися у сум'ятті війни або були уведені окремими розбійниками. Часто тут був хтось один з подружжя, що // Р.118. – жертвою різноманітних викрадачів, відділений від своєї половини назавжди. Хорват отримав добрий шмат цієї ганебної здобиччі. Його брат та інші креатури Зубова – Рібас², Альтесті³, Грибовський⁴ [всі троє були особистими

¹ Осип Іванович Хорват був одружений з Анною Олександрівною Зубовою, сестрою Платона Зубова.

² Хосе (Осип Михайлович) де Рібас (1751-1800), російський військовий і державний діяч, іспанець за походженням. Засновник порту та міста Одеси.

³ Андрій Іванович (Францевич) Альтесті (? – 1840-і), російський чиновник, грек за походженням, уродженець Рагузи.

секретарями Зубова – Є. Л.], Яншин [херсонський відкупщик – Є. Л.] та сотні інших – також взяли в цьому участь. Є фактом, що Хорват одержав 3 000 цих нещасних, Альтесті – 800, Грибовський – 1 500, Рібас ще більше. Один князь Кантакузен⁵ придбав кілька сотень цих козаків, і майже кожен власник цих необроблених земель купив їх стільки ж. Генерал Каховський⁶ відправив з них кілька тисяч до Криму, однак тільки мала їх частина прибула до визначеного місця, більша частина загинула під час переходу в степу, оскільки не було передбачено жодного забезпечення. Ці землі великих здирників, хоча й просторі, не мають нестачі нових // Р.119. – колоній. Ці особи, які спочатку просили людей обробляти їхні пустелі, скоро почали вимагати нових земель, щоб використати на них надлишок людської сили. І саме тоді вони звернули погляди на землі донських козаків. Фаворит Зубов зміг подати ці речі під таким сприятливим кутом зору, що, не здійснивши жодного іншого розгляду, у глибинах його кабінету імператриця, подруга різних поділів [натяк на поділи Польщі – Є. Л.], особисто накреслила на карті цю демаркаційну лінію. Цей розчерк олівця позбавив козаків великої частини їхньої власності, їхніх найкращих пасовиськ і багатьох станиць, у яких вони мешкали століттями. Племена так беззаконно пограбовані, наважилися ремствувати. Їх виганяли зі своїх земель і змушували залишати улюблені береги Дону та Донця (Малого Дону), залишаючи узурпаторам огорожі, де вони тримали свою худобу, хижі, які захищали їхні родини від холодів, поля, удобрені їхнім потом, і могили своїх батьків. Було перевезено // Р.120. – близько 5-6 тисяч цих знедолених до пустинь Кубані, щоб замінити тут населення, яке винищили росіяни чи яке втекло при їхньому наближенні. Ці нещасні козаки були приречені слугувати бар'єром проти набігів лихих горців, стати передовими загонами імперії. Жінки, діти гинули у великій кількості під час шляху. Чоловіки бунтували. Багатьох з них перебили. Решту було розсіяно по пустельним землям Кубані. Саме в 1794 р. в правління цариці-філософа Катерини мале місце такі різноманітні переселення народів. Козаки самі передчувають, що задумано їхнє тотальне розпорошення. Вони обурені, занепали духом і почали тікати з російських військ і своїх родючих земель. Енергія слабне та дух Марса тьмяніє у них з тих пір, як татари та турки, їхні споконвічні вороги, перестали бути їхніми сусідами; з тих пір, як

⁴ Адріан Мойсейович Грибовський (1766-1833), російський державний діяч. Служив у канцелярії Потьомкіна, а потім Зубова, ставши фактично правою рукою останнього. З 1795 р. статс-секретар. При Павлі I потрапив в опалу і був ув'язнений. Звільнений у 1801 р. Олександром I.

⁵ *Князі Кантакузени походять з боряського роду в Молдавії та Валахії, який доводить, що бере свій початок від давніх французьких імператорів Константинополя [тут йдеться про правителів Латинської імперії – Є.Л.]. Одна гілка цього славетного роду перейшла на сторону росіян під час їхньої останньої війни з Портою й переселилася до Росії (примітка з оригінального французького тексту).*

⁶ Михайло Васильович Каховський (1734-1800), граф, російський воєначальник, учасник Семирічної, російсько-турецьких 1769-1774 і 1787-1791 рр. війн, окупаційних дій у Криму в 1783 р. і в Польщі в 1792 р.

вони не складають // Р.121. – більше національного корпусу; з тих пір, як їх розпорошено у військах від Камчатки та кордонів з Китаєм і до берегів Вісли; з тих пір, як захотіли їх загнати у полки та підпорядкувати іншій дисципліні, ніж та, якої дотримувалися їхні предки; з тих пір, як, незважаючи на їхні видатні послуги, продовжують трактувати їх скоріше як служників, ніж солдатів.

Masson Charles François Philibert. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et celui de Paul I. Contenant nombre d'anecdotes et de faits historiques sur la guerre de Perse, la marche des armées russes contre la France, la disgrâce et la mort de Souworow, les opérations de finances de Paul I, sa vie domestique, et sa fin tragique. Suiwi de pièces justificatives, parmi lesquelles se trouve la constitution pour la famille impériale. – Amsterdam-P.: Chez Bertrandet, 1802. – Т. 3. – XVI+444 p.

Y. M. Luniak

**Fate of Zaporizhian Cossacks and their lands 1775 г.
according to an evidence of Charles Masson (1799)**

The article reviewed the state of French public familiarity with the course of events in the Ukraine in the second half of XVIIIth century, analyzed the reasons for the interest of French contemporaries to Zaporizhian Sich and Zaporizhian Cossacks. The complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Charles-François-Philibert Masson « Mémoires secrets sur la Russie» (1799), is made.

Keywords: *French historiography, Cossacks, Ukraine of the XVIIIth century, France, Charles-François-Philibert Masson.*

Е. Н. Луняк

**Доля запорожцев и их земель после 1775 г.
в освещении Шарля Массона (1799)**

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с ходом событий на Украине во второй половине XVIII в., проанализированы причины интереса французских современников к Запорожской Сечи и запорожцам. Сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Шарля-Франсуа-Филибера Массона «Секретные записки о России» (1799).

Ключевые слова: *французская историография, казачество, Украина XVIII в., Франция, Шарль-Франсуа-Филибер Массон.*